

EGY NÉLKÜLÖZHETETLEN BÍRÁLÓ

/Hanák Tibor szellemi portréjához/

SZABÓ ZOLTÁN

"Sem az nem jó, ha a filozófia által felvetett kérdéseket elfelejtjük, sem az, ha bebeszéljük magunknak, hogy találtunk rájuk minden kétség fölött álló magasztos feleletet. Talán a legfontosabb, amit a filozófia ma még tenni tud azoknak, akik vele foglalkoznak, hogy megtanítsa arra, miként lehet bizonyosság nélkül, de a határozatlanság bénítását elkerülve élni."

(Bertrand Russel)

Kelet-közép-európai pillanatkép a XX. század közepéről: pár centire a sínektől, a kerekek őrlő kattogásában megkönnyebbült sóhaj szakad fel a gyorsvonat alvázán "utazó" fiatalember melléből. Túl van a HATÁRON. A határon, mely nem egyszerűen két szomszédos országot választ el, hanem az európai civilizációt valami egészen mástól. Ausztria és Magyarország határán 1949-ben...

Az életpálya

Hanák Tibor 1929-ben született Kalocsán, húszévesen emigrált Ausztriába. Ott (Bécsben és Innsbruckban) végezte el az egyetemet, majd középiskolai tanári állást vállalt. Az ötvenes évek elejétől számítható újságírói működésének kezdete. Ettől az időtől fogva rendszeresen publikál egyes nyugati magyar és idegen nyelvű lapokban. Többek között a müncheni *Új Látóhatárban*, a párizsi *Irodalmi Újságban* és a *Magyar Műhelyben*, a *Bécsi Naplóban* (e lapnak 1980 és 1984 között ő volt a szerkesztője is), az ugyancsak Bécsben megjelenő *Forumban* és az *Integrációban*, a stuttgarti *Osteuropában*, a londoni *Surveyben*. Az idők során megismerkedett az újságírással is, hiszen müncheni Szabad Európa Rádió bécsi tudósítója lett. Filozófiai íróként szintén az ötvenes években jelentkezett először, ekkor kezdte meg bölcséleti tárgyú írásainak közreadását. Filozófiai tanulmányait és cikkeit azóta is rendszeresen közlik a fenti lapok és a különböző nemzetközi szakfolyóiratok (például a stuttgarti *Archiv für Philosophie*, vagy a meisenheimi *Zeitschrift für Philosophische Forschung*). Számos filozófiai konferencia résztvevője és előadója volt az elmúlt évtizedekben, és ma is tagja több tudományos társaságnak.

Hanák Tibor a nyugaton élő magyarok azon (kisebb) csoportjába tartozik, amelynek tagjai az új környezetbe való beilleszkedés során megtartották magyarságukat és nem a teljes asszimilációt választották. Ez a közösség kettős feladatot vállalt és vállal, amikor megpróbálja – folyóiratokat, lapokat és könyvkiadókat alapítva, egyesületeket, klubokat és akadémiákat létrehozva, tanulmányi heteket és előadásokat szervezve – összefogni a nyugati magyar emigrációt, és ugyanakkor kísérletet tesz az egyetemes magyar szellemi és egyéb értékek méltó képviselésére a nyugati féltekén.

Ez a kettős feladat azonban majdnem döntő mértékben meghatározza azokat az életpályákat, amelyeket a nyugati magyarság említett képviselői befuthatnak. Az anyanyelv megtartása és foglalkozásszerű használata erősen korlátozza érvényesülési lehetőségeiket a befogadó környezetben. Emellett életük jelentős részét az emigráció szellemi életének különböző színterein való jelenlét tölti ki. Fő hivatásuk – az emigráció életének és az egyetemes magyar érdekeknek a szolgálata – a legtöbb esetben nem esik, nem eshet egybe polgári foglalkozásukkal. Így sajátos kétlaki életet élnek. Az idegen közegben bizonyos értelemben "szigetlakókká" válnak, ennek a léthelyzetnek minden előnyével és hátrányával. Előnyével: az összetartozás és a szolidaritás érzetével, a "sziget" belső állapotainak pontos

ismeretével, és hátrányával: az elszigeteltség és idegenség kínos érzetével, a belső viszonyok fülledtségének elszenvedésével. Bizonyos, hogy e szigetről számos út vezet át a szárazföldre, számos egymástól különböző, egyéni út. Azt hiszem, ezek egyikén kell keresnünk a bécsi magyar közírót, tanárt, tudósítót és bölcselőt, Hanák Tibort.

A filozófiai nézőpont

Manapság egyre kevesebbekről mondható el, hogy a világról alkotott képzeiteket bölcséleti megfontolások alapján rendezik. Még kisebb azoknak a száma, akiknek életét és tevékenységét döntően meghatározná filozófiai nézőpontjuk. Hanák a kevesek egyike.

Tény, hogy írásait és tetteit egy igen korán határozott formát öltött bölcséleti álláspont befolyásolja, olyannyira, hogy szellemi portréjának ez a leghatározottabb vonása. Minden bizonnyal tanulságos lenne tehát, ha sikerülne felvázolni az utat, amelyen ehhez az állásponthoz eljutott. Rendkívüli nehéz azonban megítélni, hogy milyen összetevők hatására áll össze az egyes ember világról alkotott képe, s talán ennél is reménytelenebb filozófiai nézeteinek keletkezését kutatni. Igaz, egyes külső elemeket megragadhatunk, hivatkozhatunk az egyén osztályhelyzetére, a társadalom elfoglalt helyére, családi környezetére, neveltetésére, korának szellemi irányaira és még sok egyébre, de "végső" választ nem várhatunk. Könnyebb a helyzetünk, ha gondolkodásának különböző időkből származó dokumentumai vannak; művei, melyek tanulmányozhatók. Így feltérképezhetjük gondolkodásának szerkezetét, a módosulásokat és hangsúlyeltolódásokat, a megvilágosodásokat és bakugrásokat, a mestergondolatokat és a tévedéseket. Egyszóval (és egyben rossz szóval) szellemének "fejlődését". Viszont a hanáki életmű még erre sem ad lehetőséget, hiszen minden munkájában egy és ugyanaz a bölcséleti álláspont munkál. Meghökentően változatlanul. "Korán határozott formát öltött, változatlan" filozófia: mi más, mint dogmatizmus – mondhatnánk. Mégis, egyelőre függesszük fel ítéletünket és járjuk körül óvatosan ezt a gondolati világot.

A bölcsélet minden korszakban újra és újra igyekszik meghatározni önmagát. Mi a filozófia? Minden filozófus kimondva vagy kimondatlanul válaszol a kérdésre és megalkotja a maga munkahipotéziseit, "súlyosabb esetben" pedig végső válasszal áll elő. Ám a fenti kérdés csak egy törzs, amely számtalan ágra bomlik: hol van a filozófia rendszertani helye, melyek a sajátos tárgykörei, mik a főbb kérdései, meddig terjed és mire alapozódik az illetékessége, milyen a belső szerkezete, hol vannak a határai, mi a filozófiai gondolkodás célja és feladata? Megannyi kérdés, mely felbukkanásával minduntalan válaszok keresésére ösztönzi a gondolkodó embert.

Hanák válasz-kísérletében a filozófia mai helyzetéből indul ki. Korunkban a bölcsélet általános helyzete felől nem táplálhatunk illúziókat. *"Rendszertani helye problematikusá vált, nincs sajátos filozófiai tárgykör, nincs olyan valósággréteg, amellyel csak a filozófia foglalkozik ... Kiszorulóban van a tudományos és társadalmi életből, nincs helye. Helytelensége jelzi helytelenségét, a hely hiánya azt, hogy a filozófia vállalkozása nem helyénvaló. Azért nincs helye, mert helytelennek tartják."* A kor irányadó filozófiai áramlataiban jól érzékelhetően teret nyert a bölcsélet általános érvénytelenségének tudata.

A filozófia eddigi, évezredek múltja persze máshoz szoktatott minket. Többnyire magabiztos filozófiai irányokat láttunk, melyek *"önmagukat és felfogásukat a bizonyosság magas fokán képviselték. Szavuk válasz volt és törvény"*. Számukra a filozófia: *"a megtalált igazság őrzője, vallások és világnézetek alázatos támogatója, lobogó eszme, népeket vezető ideológia, megoldás és megváltás, az életnek tartalmat adó tanítás, vigasz és gyógyír a fennköltebb szellemeknek"*. Másfelől tudjuk azonban azt is, hogy már a filozófia legkorábbi időszakában megjelent a kritika és a kétely. Az egész filozófiatörténeten végigvonuló tapasztalat, hogy a bölcsélet hőroszai egyben az uralkodó gondolatrendszerek elleni harc

hősei. Elméleteik pozitív oldala más elméletek bírálatára épül. Van viszont a filozófiatörténetnek egy sajátos vonulata, amelynek képviselői nem pusztán az egyes elméletek kritikájára törekszenek, hanem elsősorban az emberi gondolkodással szembeni kételyeiket igyekeznek megfogalmazni. Ez a módszeres kételkedés, szkepszis azokban a korszakokban, amelyekben az emberek egy érvényes világrend biztonságának tudatában, az állandóság és maradandóság képzetében éltek, csodálkozást, az örületnek kijáró félelemmel vegyes tiszteletet, vagy – ha e szkepszis a világrend földi letéteményeseit közelebről is érintette – heves elutasítást, üldözést váltott ki.

Mára gyökeresen megváltozott minden: a mi korunk a világrend és ezzel együtt a világkép szétesésének kora. Életvilágunknak *"nincs középpontja, kötelező koordináta rendszere, célja és iránya"*. Megrendülnek az abszolútumok, érvénytelenné válnak a múlt fogalmai, szabályai és értékei. Bizonytalanná válik a világ. A megoldást kínáló elméletek lemeztelenednek, *"hullanak a tételek, ronggyá rázódnak a rendszerek, felfeslenek a filozófiák, a felfújttanok"*. A *"tudományok tudományából"* szép sorjában kiváltak a szaktudományok, s az is bebizonyosodott róla, hogy nem azonos a valósággal és *"nincs a megvalósulás stádiumában"* sem.

Mindebből le kell vonni a tanulságot: a filozófia egyedül maradt önmagával. Metafilozófia lett. Egyetlen megmaradt területe saját története. Ettől a beismeréstől és az ebből következő tettektől sokakat távol tart a bennünk rögzült pozitivitás-igény és a bizonyosság iránti vágy. Az elmélet és a politikai hatalom összefonódása pedig meghosszabbítja a *"pozitívek uralmát"*. *"Nap mint nap a jóval és jobbal, az érvényessel, a megoldással találkozunk, melynek kötelező ereje elsorvasztja az életünket."* A mai filozófia legfőbb feladata ezért a kritika, a könyörtelen és következetes önbírálat. Az emberek többsége ma is bomlasztónak érzi a bírálatot, de amit védelmezni vél, az csupán *"önmaga kiszolgáltatottsága, szabadságának hiánya"*. A komolyabb baj sohasem a tagadásból ered, *"hanem az állításból, a pozitivitásból, az érvényesség tudatából és hirdetéséből, a negáció hiányából"*. A kritikának fel kell tehát hívni a figyelmet arra, hogy a megoldás csak a megoldás látszata. Megoldás valójában nincs is. *"A megoldás emberi készítmény."* Mindig tudatában kell lennünk annak, hogy a valóságot mi magunk szerkesztjük. *"Ha eltekintünk attól, amit a látás szándékának kivitelezésével a valóságba viszünk, csak látszatokhoz jutunk."*

A filozófia tehát kritika, melynek fontos feladata, hogy elválassza a valót attól, ami valónak tűnik, de nem az. Mindez folyamatos ellenőrzést követel, hiszen *"ha a gondolkodás szünetet tart a kritikában, fölé tornyosodnak az 'abszolút igazságok', melyeket csak ismételtetni, és a monolitikus rendszerek, melyeket csak imádni szabad. A gondolkodás megállása önfelejtés és halál"*. Ennek a bírálatnak a jelenre is ki kell terjedni, *"ma is vállalnunk kell a szembesítést önmagunkkal, hogy a végzetes látszatokat elválaszthassuk a valóságtól, hogy megpróbáljuk darabokra szedni a ránk zuhanni készülő, magunk gyártotta bálványokat"*.

Elkerülhetetlennek látszik az is, hogy magát a bírálatot is kritika alá vonjuk, mivel a végleges negáció könnyen a kultúra tagadásához vezethet. Annak is fennáll a veszélye, hogy az önmagát korlátozni nem kívánó negáció pozitivitássá válik. A tagadás sem kínálhatja magát megoldásként.

Legyen ezért a kritika is kritikus, legyen "határolt" bírálat. Ennek érdekében térjünk vissza a szó eredeti, görög sugallatához: a megkülönböztetéshez. Legyen a filozófiai kritika a különböztetés eszköze, amely elkülöníti az eszmék, elméletek és ideológiák megoldás-értékét az alkotásértéküktől. Így áll elő a mai kritikus kettős feladata: a leleplezés és a mentés.

A leleplezés

Az emberiség múltjában is meglevő, de a századunkban különösen élesen jelentkező tapasztalatok elodázhatatlanná teszik az igazság, az érvényesség, a kizárólagosság és a

megtalált egyetlen út nevében fellépő filozófiák, ideológiák, világnézetek és vallási tanok kritikáját. Nem igazságuk elvitatását, vagy éppen a cáfolatukat, hiszen ez azt jelentené, hogy mi magunk találtuk meg a bölcsek követét, a mi elméletünk az igazi, s erről bizony szó sincs. Amit meg lehet és meg is kell tennünk az az átvilágításuk, belső szerkezetük feltérképezése, logikai és fogalmazásbeli szabatoságuk, ellentmondásmentességük felülvizsgálata, gondolatalakzataik származási helyének megállapítása, eredetük felkutatása. Le kell lepleznünk a bennük rejlő mögöttes szándékot, a titkolt manipulációt, a csúsztatásokat, az elméleten belülről kerülő nem-teoretikus, nagyon is gyakorlati célokat, a tanok és a politikai szándék összefonódásait. Egyszóval meg kell mutatnunk az "emberfölötti eszmék" emberi, nagyon is emberi hátterét.

Ez a kritika természetesen nem mostanában kezdődött, de talán ma a legidősebb. A gondolkodás bírálatának évezredek hagyománya van. Ehhez a hagyományhoz tartoznak a mitikus gondolkodással szembeforduló görög természetbölcselektől kezdve, Xenophanészen, Szókratészen, Bacon-on, Hume-on és Kanton át egészen a modern bölceleti irányok egyes képviselőiig mindazok, akik – eleget téve a delphoi templomról lévők felhívásának: "Gnóthi szeauton!" – az önismerethez vezető útra léptek. Mindazok, akik a valóság és az emberi megismerés és gondolkodás összefüggéseit igyekeznek tisztázni.

A fent leírt, átfogó kritikához egyáltalán nem szükséges "kötött filozófiai álláspont", sőt éppen ennek az ellenkezőjét, a zárt elvektől való eloldást feltételezi. *"Az itt alkalmazott kritikában nem filozófia áll filozófiával szemben, tagadással nem az a cél, hogy valamely világnézeti álláspont megdicsőüljön, hanem hogy ráeszméljünk az emberi gondolkodás sajátosságaira, működésére, alakzataira."*

A bírálatban követett módszert Hanák így jellemzi: *"kérdező, kritikus és visszavonatközlő vagyis a maguk nézetét nem akarjuk a gyorsan forgó érvényesség ismeretelméleti hatása alól kivonni. Kijelentéseink kísérleti jellegűek, a tétel és ellentétel dialektikája szerint haladnak, melyek nem a bizonyosságot, hanem a kételyt erősítik, nem a megoldáshoz vezetnek, hanem a problémához, nem adnak feleletet, hanem segítenek nyitva hagyni a kérdést..."*

A mentés

A filozófiai kritika másik megoldandó feladata a mentés. Mentése azoknak az értékeknek és ismereteknek, amelyek – józan ítélet híján – elmerülnének a korunkban egyre nagyobb területekre kiterjedő érvénytelenségi érzésben. Természetesen nem az a cél, hogy érvényessé legyen ismét az, amit a negációval érvénytelenítettünk. Nem. Túlléphetünk az érvényes-érvénytelen, igaz-hamis ellentétpárjain, és egyfajta esztétikai szemlélettel felmutathatjuk *"a különféle igazságHITEK és -KERESÉSEK szépségét, a rendszerek impozánságát vagy épp a töredékességben rejlő értékeket"*.

A mentés munkája egyben küzdelem is a politika ellen. Küzdelem az emlékezet kitörlése, a "damnatio memoriae" ellen. A másság elhallgatása, mellőzése és eltüntetése ellen. A pozitív tanok dinamikus, hódító szakaszaikban támadják a másfajta megoldást nyújtó többi pozitív tant, s lehetőség szerint igyekeznek eltüntetni ellenfeleiket, még az emléküket is eltörölnék. Mindannyian tudjuk, hogy milyen erős ez a törekvés abban az esetben, ha e tanok egyike a politikai hatalomhoz kapcsolódva egyeduralomra jut. A mentés ebben a helyzetben szinte lehetetlenné válik.

A másik, enyhébb, de mégiscsak meglévő veszély a pozitív tanok hanyatlásakor jelentkezik: "magukkal rántják saját objektivációikat, a nem követni, de szemlélni, tanulmányozni és élvezni való termékeiket, beleértve magát a filozófiai tanítást is és az ideológiától áthatott kulturális alkotásokat". A kritika feladatai közé tartozik ezek kimentése is.

Talán ennyiben foglalható össze az a nézőpont, amelyet Hanák Tibor alkalmaz. Melyek

tehát ennek a filozófiai nézőpontnak a leglényegesebb elemei? Hanák nem hisz az eszmehirdető bölcseletekben, mélyen bizalmatlan a megoldást adó elméletekkel szemben. A filozófia mai hivatását ezért nem a hagyományos, "örök" kérdések (test és lélek, ember és természet, a világ eredete és szerkezete stb.) megválaszolásában látja, hanem kritikai működésben. Ez a kritika kettős tevékenységet jelent : negációt (bírálatot és leleplezést) és a pozitív oldalt, a mentést. Bírálatát és leleplezését minden olyan tannak, filozófiának és világnézetnek, amely túlzott önbizalommal vagy politikai szándékkal dogmatikus és a további kérdéseket lezáró válaszokat kínál. Mentését pedig mindazon értékeknek, gondolatoknak és ismereteknek, melyeket e dogmatikus tanok és az ezekből való kiábrándulás érvénytelenségi hulláma egyaránt fenyegetnek.

A filozófia kritika, a módszeres kételkedést tehát igyekszik lebontani az emberi szabadságot alapjaiban veszélyeztető gondolat-monstrumokat és evvel párhuzamosan igyekszik felvértezni az egyén önálló ítélőképességét. Lemond arról, hogy bármely filozófiai irány mellett elköteleződjön, lemond a biztos iránytűkről és azt sem tartja lehetségesnek, hogy valamilyen saját filozófiához jusson el. Tudatában van annak, hogy tevékenysége révén nem megnyugtató bizonyossághoz visz az útja, hanem inkább egy olyan állapothoz, amely a "bizonytalanság bizonyossága" jellemez. Itt a kérdések újabb kérdéseket szülnék, az állítások zárójelbe kerülnek, a problémák szabadon tátonganak. Nyugtalanító állapot. Valóban az, de ha képesek vagyunk együtt élni vele, egy idő után szabadabban lélegezhetünk. A szabadság a legkevésbé sem nyugodt állapot.

Ez a kritika természetesen önkorlátozó, nem kérdőjelezi meg a logikai alapelvek és az egyes szaktudományos megállapítások érvényét. A bírálat fő módszere sok esetben épp a logikai elemzés, mellyel az egyes elméletek alapfogalmai vizsgáltnak meg. Azok a fogalmak, melyeket ezek az elméletek, a legtöbb esetben igencsak önkényesen, kiindulópontjukként használnak. A vizsgálat megmutatja a fogalmak alkalmazásának jogosulatlan voltát, s a belőlük való építkezés igazolhatatlanságát. Végző eredményképpen pedig ezen elméletek belső ellentmondásosságát és következetlenségét. Ha viszont egy elmélet logikailag hibásan épül fel, belső gondolati tartalmában kusza, akkor nem tartható az az igénye, hogy bárki is hitelt adjon következtetéseinek, értékeléseinek és főként megoldásainak. Amennyiben egy ilyen elmélet – amint az feltűnően gyakran bekövetkezik – mégis elfogadottá válik, akkor a bírálat feladatává válik az elméleten kívüli tényezők, az érdekek, a gyakorlat szempontjainak alapos felülvizsgálata is. Ennek a módszernek a legegyszerűbb közege a kérdés. Kérdéssel kezdődik a vizsgálat és további kérdésekhez jutunk általa. A kritika során megtett állításokat a kétely irányítja, a kétely, amely egyaránt irányul a bírálat gondolati modell megoldáskísérletére és a bíráló feltétlen kijelentéseire.

Hanák eljárása az olvasót is nehéz helyzetbe hozza, hiszen a legtöbbször nehezen viselik a lezáratlanságot, a relativitást. Mert bármennyire is előrehaladt a zárt, abszolútumokra törekvő világképek felbomlása korunkban, valljuk be: nehezen szabadulunk a megnyugtató bizonyosság általuk kínált ábrándjától!

A művek

Hanák Tibor filozófiai nézőpontja, a bölcselet mai feladatáról kialakított felfogása előrevetíti műveinek tartalmát is. A módszeres kételkedésből fakadó kritika: a bírálat, a leleplezés és a múlt és jelen elsikkadó értékeinek mentése olyan követelmény, amely rendszerességet visz – a mindenfajta rendszertől tudatosan eloldódó – munkásságában. Azt hiszem, hogy írásai a nagyobb tévedés kockázata nélkül, két csoportba oszthatók. A leleplezés és a mentés dokumentumai alkotják e két csoportot.

Nem műfajukban különböznek ezek az írások hiszen a néhány oldalas ismertetések és műbírálatok, a nagyobb lélegzetű elemző tanulmányok, a hosszabb-rövidebb esszék, és az

egyes problémaköröket körüljáró vaskosabb monográfiák egyként szolgálnak a leleplezés és a mentés közegeként. Ami mégis különbözővé teszi ezeket a műveket, az az, hogy a szerző két szándéka közül melyik kerül túlsúlyba az adott munkában. Túlsúlyba? Akkor, amikor az "egyensúlyos különböztetés" az elérendő eszmény? Nincs itt valami komoly ellentmondás? Ha a filozófiai kritika említett követelményét nem egy-egy elszigetelt munkával, hanem az egész (eddig) életművel szembesítjük, feloldódik ez az ellentmondás. Bár a különféle írásokban helyet kap mindkét szándék (hiszen a leleplezést kiegészíti a megkérdőjelezett elmélet értékeinek mentése, és éppen így a mentés munkálatait is a megóvott értékek megoldáskísérleteinek bírálata), kimutatható az egyik vagy másik dominanciája. Ugyanakkor a művek összességét tekintve inkább kiegyenlítődésüket látjuk.

A hanáki életmű szervességét valójában a különböző munkákat összekötő egységes filozófiai nézőpont teszi lehetővé. Az ebből a nézőpontból származó kettős szándék szerint elkülöníthetők ugyan egyes írásai, de közös lényegük – az emberi önismeretre, önálló ítélőképességre törekvés – mégis teljes egészé formálja őket.

A témakörök

Hanák érdeklődése igen széles körű, s ennek megfelelően írásainak témaválasztása is változatos. Találunk közöttük olyat, amely a káderrendszert vizsgálja, a tudományos tájékoztatás problémáit lajstromozza, a revizionizmus fogalmát járja körül, vagy éppen az elidegenedés költészetét ismerteti. Témáinak sokszínűsége megnehezíti ugyan, de nem teszi lehetetlenné azt, hogy valamenyire is elkülöníthető tárgykörökre osszuk írásait. E területek közül talán a két legjellemzőbb és legfontosabb az ideológia- és világnézetkritika, illetve a filozófiatörténet. Zárójelben persze azt is meg kell jegyezni, hogy ez a két tárgykör sok esetben átfedésbe kerül, vagy egymásba csúszik, mert a szerző ideológiakritikai működése a filozófiatörténet egy-egy szakaszára is kiterjed.

Az ideológia- és világnézetkritika

Bölcséleti álláspontjának felvillantásakor már láthattuk, hogy Hanák Tibor – századunk tapasztalataiból kiindulva – milyen erős kétellyel fordul a pozitivitástól kicsattanó, magabiztos eszmehirdető tanok felé. Látja azt, hogy az önmagukat meg nem kérdőjelező elméletek és a hatalomra törő nyers politikai akarat összekapcsolódásai az emberi öntudat, a szellemi (és olykor a fizikai szabadság) legfőbb veszélyeztetői. A filozófiai kritikának éppen ezért múlhatatlan feladata ezeknek az összekapcsolódásoknak a felfedése és ezen elméletek átvilágítása.

Az emberi társadalmak kialakulásával kezdetét vette az a folyamat, amelyet a szociális rend és a világról alkotott kép összekapcsolódásaként jellemezhetünk. Minden társadalom saját szerkezetének képekbe és gondolatokba foglalására törekszik. A társadalmi rendszerek nem pusztán működésük síkján léteznek, hanem a gondolatok régiójában is. A szociomorfi képzetek modellként szolgálnak a világgép kialakulásához, a világgép pedig részt vesz az illető társadalom igazolásában és fenntartásában. *"A világrendet kikezdeni annyi, mint a társadalmi rendet felborítani, s fordítva is: a társadalom alapjait megrendíteni annyi, mint a felsőbb (túlvilági) hatalmak ellen fordulni"*.

Ez a kapcsolódás a történelem során egyre összetettebb és kifinomultabb formában jelentkezik, de a lényeg – a társadalmak stabilizálási törekvése és az állandósító, gondolati alakzatok egymásra találása – megmarad. Ezt a vonást Hanák az európai történelemre nézve "szociális platonizmusnak" nevezte el. Ez a kifejezés utal arra, hogy a gondolkodásnak ez a módja a létfogalom megkettőződéséhez, a létsíkok megduplázódásához, az egyszeri és általános, az igazi és látszat, a valós és eszményi dualizmusához vezet. A fogalmak értéktartalommal telítődnek, az általános, az igazi, az egész, az abszolút és az ideális felértékelődik, miközben a tények, a való világa elsikkad. A gondolkodás iránya felülről lefelé

mutat, benne a dedukció és teleologikus szemlélet van túlsúlyban.

"A szociális platonizmus sokféle formában élt... Felvette a kereszténységet... s az egész középkorban a kozmikus igazságosság fölémagasodott az emberi világnak. Az újkorba, sőt napjainkba is belenyúl az elképzelés, hogy a társadalom rendje az isten alkotta természet rendjén nyugszik, hogy a történelmet a gondviselés vagy a világszellem, a Logos, felsőbb törvény irányítja, mint ezt a skolasztika, a német idealizmus filozófiája és a marxizmus vallja."

Nem lenne helyénvaló azonban az, ha az állandósító gondolatsémáknak ezt a primitív mítoszoktól az antik és középkori tanokon át az újkori filozófiáig húzódó vonulatát minden megkülönböztetés nélkül egybemosnánk. Ajánlatos elválasztani a 18. század előtti (vallásos) világnézetet a később keletkezett (profán) ideológiáktól. Megkülönböztetésük alapja elsősorban "a szándékosság és tudatosság fokában" rejlik. Működésükben, érdekszolgáló feladataik teljesítésében nem sok különbség van közöttük, de amíg a világnézetek tudattalanul, naiv módon tették ezt, addig a modern ideológiák feltétlenül tudatosabban, "átgondoltabban".

Az ideológiák a keresztény világkép és erkölcsi rend széthullásának idején mintegy pótvilágnézetekként jöttek létre, és valójában *"a társadalmi mozgalmak tudatos támaszai, a szociális törekvések és a tudományos gondolkodás összefonásának termékei"*. Mi jellemzi az ideológiákat? Mindenekelőtt az, hogy bennük a jövőre irányuló akarat, szándék, cél és érdek munkál. Nem maradnak a ténylegesség síkján, hanem a "kell" szférájába emelkednek. Eszerint tehát szorosan összekapcsolódnak az értékekkel. Az értékekkel, melyek az emberi minősítés kategóriái, s mint ilyenek végeredményben racionálisan nem igazolhatók. Ennek ellenére *"mind az egyéni, mind a közösségi életben arra törekszünk, hogy értékítéleteinket érvekkel támasszuk alá ... Az ideológiák ennek a racionalizálási eljárásnak fontos közösségi eszközei, illetve rendszerei"*. Alapvető funkciójuk tehát az eredetileg nem racionális tartalmaknak az ésszerűség mezébe öltöztetése, az értékrejtés.

Bár ezek az elméleti konstrukciók igényt tartanak az evidencia, a magától értetődőség rangjára, korántsem tényekre és megdönthetetlen igazságokra épülnek. Csak *"saját szándékaink, céljaink, tehát akaratunk elméletinek látszó öltözékei"*. Nem racionális alakulatok, nem egységes logikai rendszerek, hanem történelmileg létrejött heterogén képződmények. További jellemzőjük, hogy a legtöbb esetben saját érvényességüket határtalannak tudják, övük a totalitás, világmagyarázattá lépnek elő. Az ideológiai magyarázatok fő eleme az a prioritás, a megkérdőjelezetlen axiómákból való levezetés, az elméleten kívüli tekintélyekre való hivatkozás. Általában elmondható róluk, hogy a reflektálatlan és ellenőrizetlen kiindulópontból tetszőleges megoldáshoz juthatnak el, aszerint, hogy milyen cél vezérli ezeket a magyarázatokat.

A szociális platonizmus gondolkodásmódjának és az egyes világnézeteknek mindig akadtak bírálói, de a *"lappangó kritikák és ellenerők (csak) az újkori filozófiában találtak egymásra és váltak történelemformáló erővé. Megrendült a tekintélygondolkodás hitele, "megbillent az évezredes világkép központja", a hierarchikus gondolkodásmód elveszítette nélkülözhetetlen abszolútumát. Megfordult a gondolkodás iránya, alulról, a konkrét emberből, a "cogito"-ból indult ki. Ez a bomlási folyamat természetesen nem egységes, számtalan különálló összetevője van. Csupán egyike ezeknek a világnézetek látszattmegoldásaira irányuló kritika. "Az egész emberi gondolkodás átalakulásáról van szó ... Az értékelés magára maradt, pusztán akaratú kérdésnek tűnik, melynek racionális igazolása, nagy összefüggésekbe való beállítása kérdésessé vált –, mert kérdésessé váltak a nagy összefüggések is."*

Ebben a helyzetben, az objektivitást sugalló rendszerek és a hierarchikus világnézet kiüresedésének folyamányaként léptek fel az ideológiák, *"s az elveszett központ helyébe megpróbálták új központot állítani, összefogó kereteket létesíteni"*. Az emberi gondolkodás módosulása azonban tartósan tűnik, s ezt jelzi az ideológiákból való kiábrándulás növekvő

mértéke is.

Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy az ideológiakritika működése értelmetlenné vált volna, hiszen *"az ideológiákban uralkodó dogmatikus elemek, a tekintélygondolkodás befészkelődése, az érdekek, szándékok elméleti konstrukciókkal történő elpalástolása"* megannyi akadálya a szellemi önrendelkezésnek. Az ideológiák tudományos vizsgálatának a marxizmus ideológiaelmélettől számítható hagyománya (melybe a tudásszociológia vagy a logikai pozitivizmus éppúgy beletartozik, mint az ismeretelméleti anarchizmus) az idők folyamán kutatás tárgyává tette az ideológiák igazságtartalmát, megalapozásuk lehetőségeit, társadalmi szerepét, mozgósító hatásuk összetevőit, észjárását, logikai sémáját, etc. Ezek a vizsgálatok magát a tudományt sem kímélték, és igyekeztek világossá tenni a tudományban rejlő ideológikus elemeket is. Mindezzel hozzáálltak az ideológiai építmények lebontásához, a megoldások érvénytelenítéséhez, az elméleti spanyolfal mögé bújtatott szándékok, célok és érdekek felfedéséhez. Múlhatatlan feladata ezenfelül az ideológiakritikának az is, hogy meghúzza az éles határvonalat a tudomány és az ideológia között, hogy megmutassa: megállapításaik más síkon mozognak. A tudomány eredményei nem adnak igazolást az ideológia kijelentéseikhez.

A fenti témakörbe tartozó Hanák-írások túlnyomó többsége nem az ideológiák és a világnézet- és ideológiakritika általános körülírását tekinti a feladatának, hanem inkább gyakorlati példák segítségével bemutatni a filozófiai bírálat ilyen irányú működését. Az ebbe a csoportba tartozó munkák legfőbb témája a marxizmus.

"A problematikus marxizmus"

A marxizmushoz valamilyen formában kapcsolódó művek nagyon jelentős helyet foglalnak el Hanák Tibor eddigi munkásságában. Talán úgy is fogalmazhatunk, hogy érdeklődésének középpontjában ez a terület áll. Többtucatnyi cikkben, számos tanulmányban és több önálló kötetben tette közzé az evvel a kérdéskörrel kapcsolatos gondolatait és kutatásait.

Vajon mi indokolja ezt a megkülönböztetett figyelmet? A marxizmus intellektuális jelentősége, bizsergető szellemi töltete csábítja? Vagy a "filozófia végső beteljesedésének" ígérete készíteti Őt, hogy – miként a London környékén élő Határ Győző játékosan csipkedti – "remetei hosszútúrással" újra és újra nekiveselkedjen e bonyolult eszmerendszer vizsgálatának?

Bizonyosan nem. Hanák nagyon is tisztában van avval, hogy itt nem egyszerűen valamiféle bölcséleti irányról, meghatározott elméletről van szó. Egészen másról. Ahogy ő látja: a *"marxizmus közép-európai időszerevének már régen nem gondolati erejében, elméleti mélységében, kidolgozottságában és eszmegazdagságában rejlik. Külső tényezőknek, a politika által kialakított helyzetnek, a hatalmi viszonyoknak köszönheti 20. századi jelenlétét – de jelen van, működik közöttünk, legyünk bár kritikusai, hívei vagy hitehagyottjai. ... a marxizmus a magyarság több mint harminc éves múltjának (ezek a sorok 1978-ban íródtak) tartozéka, ideológiai jelene, sok vonatkozásban szellemi életének a priorija. Bizonyos értelemben a sorsunk"*. [kiemelés - Sz. Z.]. Ebből a kiindulópontból válik számára rendkívüli fontossá mindaz, amit a marxizmus gyűjtőfogalom alá sorolt elméletekről, gondolkodási sémákról, szemléleti módokról, célokról és szándékokról megtudhat és másokkal közölhet.

Helyzetéből adódóan, nyugaton élő magyar emigránsként sajátos többletlehetősége van arra, hogy szembenézzen a marxizmussal kapcsolatos problémákkal. A hazai kritikusokkal szemben egyértelmű az előnye, hiszen leírhatja és kimondhatja gondolatait, ami hazai szemmel sokszor nagy luxusnak látszik. Független lehet, sohasem fenyegeti a "gondolatbűn" elmaradhatatlan megtorlása. Ebből a nézőpontból, némi megkönnyebbüléssel mondja: "Távol van Magyarország!". Ez a távolság azonban csak szellemi szabadság síkján van meg, fizikailag viszont karnyújtásnyira él egykori hazájától. *"A messzeség és közelség kettősségéből*

szinte magától adódik az ismeret és bíráló nélkülözhetetlensége. A közelség megkönnyíti az értesülést, szinte idehallik minden hang csöndes még a suttogás is ... A távolság ebben az esetben épp a független megítélés lehetőségét kínálja, a bíráló kimondását ott, ahol a legkonokabb tabuk és dogmák uralkodnak." A nyugati kutatókkal szemben pedig megvan az a jelentős többlete, hogy számára a marxizmus ideológiai rendszere nem pusztán tárgy a tudományos vizsgálódásra, hanem ezen túlmenően saját nemzetének életkerete. S így sokkal bővebb és egészen más jellegű ismeretekkel is rendelkezik, mint nyugati kollégái.

Bár mindkét esetben "előnyt" említettünk Hanák felfogásában sokkal inkább a sajátos helyzetéből eredő feladatokról van szó. Feladatának érzi a magyarság "ideológiai jelenének" kritikai vizsgálatát és a kapott eredmények közzétételét a hazai és a nyugaton élő magyarság együttes okulására. Ugyanakkor feladatot vállal, küldetést teljesít, amikor (német nyelven) a Nyugat felé is közvetíti a jelentősebb magyar marxista kezdeményezéseket, vagy amikor többletismereteivel árnyaltabb képet ad a marxizmus elméletéről és gyakorlatáról (*Die marxistische Philosophie und Sociologie in Ungarn*. Stuttgart 1976., *Die Entwicklung der mandstischen Philosophie*. Basel–Stuttgart–Darmstadt, 1976.).

Ezt a kettősséget a legjobban talán Lukács György életművével foglalkozó írásai szemléltetik. Ezek az írások több irányban kívánnak hatni. A magyarul megjelenő publikációiban Lukács életében az ellene konstruált elméleti és politikai vádakát világította át, majd halála után "a marxista ideológia 20. századi szellemi központjának" örökségét veszélyeztető törekvéseket igyekezett leleplezni. Ezekben a "távolságvető leírásokban" megpróbálta lemérni, hogy mi az, ami jelentős és mi az, ami elhanyagolható Lukács szellemi és politikai életútjában. Tárgyilagosan – azt is mondhatjuk, hogy megértően – kommentálva ezen életút nem kevés ellentmondását és egyenetlenségét. Hanák adottságai és különleges helyzete lehetővé tették, hogy valódi Lukács-szakértővé váljon anélkül, hogy ezt különösebben ambicionálta volna. Itt kell megjegyeznünk azt is, hogy az ő nevéhez fűződik az első magyar nyelvű Lukácsmonográfia is (*A filozófus Lukács*. Párizs, 1972.).

Németül írt munkái ugyanakkor igyekeznek korrigálni az általa sematikusnak, leegyszerűsítettnek ítélt nyugati Lukács-interpretációt. A korabeli magyarországi szellemi áramlatok, a magyar társadalomfejlődés jó ismerőjeként szélesebb összefüggésekbe tudta helyezni a lukácsi gondolatokat és egyáltalán a Lukács-jelenséget (*Lukács war anders*. Meissenheim, 1973.). "...Lukács György filozófiája - lényegét tekintve nem a tudományt választotta, nem a kritikát, hanem az ideológiát" – hangzik Hanák összegzése, és amit a lukácsi bölcselétről mond, azt a marxizmus elméletére is érvényesnek tekinti. Írásaiban ideológiaként kezeli e témakört, így elsősorban a marxizmus megoldásait, végső válaszait teszi bírálatának tárgyává. Egyes munkáiban sorra elemzi a kérdéses eszmerendszer végiggondolatlan kiindulópontjait, a különböző területeinek (esztétika, ismeretelmélet, etika, ontológia stb.) reflektálatlan alapfogalmait. Ugyanezt teszi az elmélet olyan neuralgikus pontjaival is, mint például a materializmus vagy a dialektika kérdése.

Ezirányú munkáját egy hiánypótló művel koronázta meg, amikor megjelentette "Az elmaradt reneszánsz" (Bern–München, 1979.) című könyvét. Máig egyedülálló vállalkozásában a magyarországi marxista filozófiát mutatta be. A könyv alapos történeti áttekintés után sorra veszi a hazai marxista filozófia eddigi kérdésfeltevéseit, válaszkísérleteit, vitáit stb. Mindezt a lehető legnagyobb objektivitással és az "egyensúlyos különböztetés" feltételeinek szem előtt tartásával tette. Evvel kapcsolatban talán érdemes felidézni Nádor Györgynek azt a kijelentését, mely szerint ezt a hanáki elfogulatlanságot és kitartást az magyarázza, hogy "... tanulmányait Nyugaton végezte, nem volt alkalma oly mértékben kiábrándulnia a marxizmus, illetve a marxizmus–leninizmus különböző válfajaiból – hiszen soha nem volt bennük angazsálva –, mint számos olyan intellektuelnek, akik odahaza éltek meg ezeket az esztendőket". Feltehetően van némi igazság Nádor ítéletében, hiszen a hetvenes évektől jó néhány ismert magyar marxista került (enyhe kifejezéssel) Nyugatra, de eszükbe

sem jutott a hazai filozófia számukra kiábrándító eseményeit, történéseit érdemlegesen összefoglalni. Hiszen, ahogy Vajda Mihály fogalmazott: "... hivatalos marxizmus opponenseinek többsége levonta a reneszánsz eltiprásának tanulságait: megszűnt marxistának lenni".

Végezetül vegyünk ide éppen Vajda Mihály értékelését Az elmaradt reneszánszról: "Hanák Tibor könyvének legnagyobb érdeme, hogy felismerte: nem lehet általában marxizmusról beszélni, a marxizmus Kelet-Európában nem más, mint a hatalom legitimációját szolgáló ideológia. Ennek megfelelően azok, akik a marxizmus reneszánszát kívánják végbevenni vagy elősegíteni, a rendszer megújítására, nem pedig a megváltoztatására törekednek, belül vannak tehát a rendszeren. Érdeme továbbá az is, hogy, bár ő maga semmiképpen sem vádolható a marxizmus bármiféle válfaja iránti szimpátiával, a történész elfogulatlan szemével kíséri végig azoknak a tevékenységét, akik a marxizmus reneszánszáért, s ebben az értelemben a rendszer belülről való megújításáért kíséreltek meg tenni valamit..."

A filozófiatörténet

Az, hogy a filozófiatörténet – az ideológiakritika mellett – főszerepet kap a hanáki életműben, gondolom, már a filozófia mai állapotáról vallott nézeteinek ismertetésénél előre sejthető volt. Emlékezzünk: *"nincs sajátos filozófiai tárgykör, nincs olyan valóság réteg mellyel csak a filozófia foglalkozik, hacsak nem maga a filozófia az. Ez esetben a filozófia tárgya a filozófia és a filozófia története, a filozófiai szövegek filozófiai szövegekről szólnak"*. A bölcselet tehát magára maradt.

Vegyünk még ehhez a jaspersi megfogalmazást, miszerint: *"a filozófiának nincs definíciója ... Minden filozófia a megvalósítás által definiálja magát"*. S akkor világossá válik, hogy *"a filozófia az, amit a történelem folyamán annak fogadtak el, tehát a különböző irányzatok, rendszerek, félbemaradt kísérletek s csődbe jutott eszmék együttese; a filozófia az, amit a filozófusok alkottak, egyszóval: a filozófia a filozófia története"*.

A filozófiai kritikának tehát elsődleges terepként adódik a filozófiatörténet. Erre irányítja célja és feladata, hiszen a filozófia egészére kíván reflektálni, s a történet során fellépő megoldáskísérleteket, a számtalan eltévelyedési pontot próbálja felmutatni. Sugallva evvel a tanulságot, hogy *"az emberi gondolkodás szüntelen eltévelyedés"*. A megoldás magabiztos hirdetésére tehát aligha van okunk, annál inkább mások és saját gondolkodásunk folyamatos ellenőrzésére és felülvizsgálatára. Nem meglepő tehát, hogy Hanák kitüntető érdeklődéssel fordul a bölcselet évezredes története felé.

Elengedhetetlennek tűnik legjelentősebb filozófiatörténeti írásainak akárcsak vázlatos áttekintése is, mivel ezek derítenek fényt arra, hogy milyen irányzatok és gondolkodók voltak hatással a hanáki szemlélet és módszer kialakulására.

Első könyvében, a Londonban 1969-ben megjelent *Ideológiák és korunkban tíz tanulmányt* gyűjtött össze, melyekben az általa akkor fontosnak tartott ideológiákat és gondolati irányokat ismertette. Ebben a kötetben olvashatjuk a *"Korunk filozófiája"* című tanulmányát. Ez az írás a 20. század közepének filozófiai történéseit mutatja be. Kiindulópontja szerint: korunk a világek összeomlásának kora, s így a különböző bölcseleti irányokat az jellemzi a legjobban, hogy hogyan reagálnak erre az állapotra. Általános jegye ezeknek a filozófiáknak, hogy bennük a rendszerszemléletet egyre inkább a problémalátás váltja fel. Szinte önmagát mutatja be, amikor ezt írja: *"A jelen filozófusai tudatában a hagyományos ajánlatok hiúságának, aszketikus szerénységgel a kérdések gondolkodástörténeti és élménybeli eredetét feltárva és szem előtt tartva igyekeznek a problémákat világosabban, új fényben, – és nemegyszer – újra látni."*

A modern filozófiai irányok voltaképpen három egymástól elkülönülő csoportra oszthatók: a hagyományőrző és restaurációs irányra, a világek bírálóira és a "katasztrófa-filozófiák"-ra. Az első csoport egyre inkább háttérbe szorul, sőt századunk bölcseletét épp a hagyományos, rendszeralkotó gondolkodással való szembefordulás jellemzi. A második csoport a

metafizikai gondolkodással szemben lép fel, érvénytelennek tekinti a megoldásokat, új bölceleti magatartást, új gondolkodási típust képvisel. Ide tartozik a neopozitivizmus, a pragmatizmus, "az életfilozófia hajtasaként keletkezett" historizmus és az ideológiakritikával foglalkozó irány is. A harmadik csoportot az ún. "katasztrófa-filozófiák" alkotják, melyek megrázó élményszerűségben mutatják be a hagyományos világképek felbomlását. Ebbe a körbe az egzisztencializmus és a vele rokon irányok tartoznak. Ennek az irányzatnak a legjelentősebb bölcseleti, mint Kierkegarde, Heidegger, Jaspers, Merleau-Ponty, Sartre, Gabriel Marcel és mások – átélve az emberi léthelyzet abszurditását és az értékek látványos kiüresedését – kétségbeesetten igyekeztek szavakba önteni tragikus létélményüket. Látták, hogy a magára maradt ember egyetlen lényegi problémájává a saját léte vált, ezért kísérletet tettek az egzisztencia fogalmának körülírására. Eljutottak ahhoz a tanulsághoz, hogy: *"Az abszurditást nem palástolni kell, hanem szembenézni vele, nem átugrani belőle a hitbe, hanem élni vele"*.

Hanákra érezhetően a két utóbbi gondolati irány hatott, s bár véleménye szerint nincs mód a neopozitivizmusra épülő tudományos és az egzisztencializmusban jelentkező életfilozófia szintézisére, mégis nehéz megszabadulni attól az érzéstől, hogy munkássága a fenti irányok valamiféle ötvöződése. Ebből a két körből kerülnek ki az általa leginkább tisztelt gondolkodók. Még az előbb említett könyvében, az *Ideológiák és korunkban* egy-egy önálló tanulmányt szentelt három bölcseletnek. Mindhármukat a rá jellemző kritikai közelítéssel mutatta be, de az ismertetések hangsúlyai azért mégiscsak árulkodóak. Ezek az írások bizonyos értelemben túlmutatnak önmagukon, felvillantják Hanák elméleti vonzódásait is. A három filozófus: Max Scheler, Martin Heidegger és Ludwig Wittgenstein.

A *"Max Scheler természetes világnézete"* című tanulmányában a német filozófus világnézetét vizsgálja. Főleg az érdekli, hogy *"Scheler a hagyományos filozófiával, elsősorban a skolasztikával folytatott disputájában mily mértékben szakadt el ennek a filozófiának gondolati modelljeitől, azaz mennyire jutott el a metafizika felszámolásában"*. Hangsúlyozza azt, hogy Scheler *"problémalátó bölcselet volt, aki a pillanatokhoz is tudott alkalmazkodni..."*, végezetül – miután kimutatta a scheleri gondolatmenetben megbúvó ellentmondásokat – kifejezi reményét, hogy Scheler világnézetkritikája (bár nem mentes a metafizikai beszűrődésektől), talán megindítja a tételes világnézetek hirdetőit a következetes világnézetkritika felé vezető úton.

A másik tanulmány Heidegger nihilizmusát kívánta tisztázni. Heidegger az a gondolkodó, aki talán a legközelebb áll Hanák ízléséhez, bölcelete alapjaiban határozza meg e magyar "válságtudós" (Határ Győző kifejezése) nézeteit. Benne tiszteli a 20. század egyik legtermékenyebb szellemét, akinek létkereső filozófiája utat nyitott a mitikus világba, szélesre tárta a bölcelet határait. Heidegger újraértelmezte az európai gondolkodást, *"mítosz-teremtő archaikus filozófiával, a bölcelettörténet bírálatával, kultúrkritikájával, lenyűgöző nyelvezetével a nyugati szellemi életnek egyik legjelentősebb erőforrása lett"*. Írásában Heideggert éppen a nihilizmussal, a létfelejtéssel szembeforduló, a létet őrizni kívánó gondolkodóként mutatja be, aki a nyugati filozófia mélyrétegét, a megoldást ajánló metafizikát veszi kritikai ösztűz alá. Ez a bölcelet ahhoz a hagyományhoz kapcsolódik, amely *"az európai gondolkodásban használatos antropomorf képletek felismeréséhez"* vezetett, és amely az értékelő önkény uralma ellen fordult. A heideggeri gondolkodás kiemelkedő momentuma, hogy saját filozófiai álláspontját nem minősíti pozitívnak (és egyidejűleg a vele ellenkezőt negatívnak), elutasítja ezt az eljárást, méltatlannak találja. Saját elgondolásaira is kiterjeszti a kritikát, *"gondolkodása kérdező gondolkodás. A kérdések nyitvahagyásáért, pontosabban: a kérdések kérdezéséért van"*. Ezért égtávoli messzeségben van minden dogmatizmustól. Nem altató, hanem ébresztő.

A harmadik filozófus, s egyben a harmadik tanulmány tárgya: L. Wittgenstein. Pontosabban a korai Wittgenstein, a neopozitivizmus "egyik fő inspirálója". Hanák nagy

szimpátiával ecseteli nem hétköznapi, különös egyéniségét, furcsa életpályáját. Amit pedig bölcseletében a legfontosabbnak tart az az, hogy önálló gondolkodásra serkent. "Filozófiája izgatószer". Ez a filozófia a valóság, a nyelv és a logika összefüggéseit kutatja. Mindenekelőtt a nyelv rendkívüli fontosságát hangsúlyozza, hiszen *"a világ a nyelvben adott világ"*. Wittgenstein felfogásában a filozófia feladata "nyelvkritika"). El kell választania a valóságot megragadó, tényeket kifejező mondatokat a "látszat-mondatoktól", az értelmes kijelentéseket az értelmetlenektől. Az így elgondolt filozófia nem tanítás, hanem tevékenység, működés. A filozófia elsősorban módszer.

Emellett Wittgenstein határozottan elkülöníti a világ és az akarat, a tények és az értékek körét. Az értékek és akarat a metafizikai létsíkon helyezkednek el, túl vannak az ellenőrizhetőség és az igazolhatóság határain. Ezek a gondolatok egybevágóan az ideológiakritika megállapításaival, sőt némely ponton mélyebb alapot adnak hozzájuk. Megerősítik azt a felismerést, hogy az ideológiák válaszai és megoldásai kívülrekednek a megfogalmazhatóságon. A világrendek, világképek nem igazolhatók, a tudomány más síkon mozogva sem igazolni, sem cáfolni nem képes őket. *"A tudomány nem ad világnézetet. Tudományos világnézet nincs..."*

Hanák összefoglalása szerint: *"Wittgenstein nemcsak az ideológiák elméleti, hanem gyakorlati teljesítőkéességét is kétségbe vonja, helyesebben azt, hogy az ideológiák gyakorlati (és politikai) előírásai a tudományos ténymegállapításokból következnek. Ezzel az ideológiák mindkét alapvető törekvésének - világmagyarázó és életalakító igényének - tudományos igazolhatóságát elutasítja... Az ideológiák kijelentései nem tartoznak a mondhatóság körébe, mondataik látszatmondatok. A filozófia feladata a Tractatus szellemének megfelelően ebben a vonatkozásban sem lehet más, mint kritika: az ideológiákba felszívott tudományos elemek elválasztása a konfúzióktól."*

Természetesen evvel a három gondolkodóval korántsem zárhatjuk le azoknak a sorát, akik komoly hatással voltak és vannak Hanák Tibor szellemi fejlődésére. A sor tovább folytatható (csak példaként K. Jaspers, Mannheim Károly és Ernst Topitsch nevével). A tőlük kapottak azonban csak a kereteit teremtették meg bölcseleti felfogásának. Ahhoz, hogy ez a filozófiai álláspont egész életpályáján ennyire következetesen érvényesüljön, valami más is kellett. Ez a valami pedig egy súlyos tapasztalat, a kelet-közép-európai emberek legsúlyosabb 20. századi tapasztalata, a politikával összefonódó ideológiák létrontása. Hanák sohasem távolodott el annyira hazájától, hogy ezt a tapasztalatot elfelejtse. Minden idegszálával figyelve a magyarországi történéseket állandóan éreznie kellett, hogy itt nem csupán elméleti leírásra vagy akármilyen filozófiai nézőpont kialakítására van szükség. Ennél sokkal többre: a szellem önvédelmére, az értelem megmentésére.

Ennek az összetett tevékenységnek kiemelkedően fontos része a politika "emlékezet-törlése" elleni állandó küzdelem. A mentés. Ezen a területen köszönhetjük vélhetően a legtöbbet e bécsi magyar gondolkodónak.

Ma már ott tartunk, hogy jószereivel felbecsülni sem tudjuk azt a kárt, ami – a "fordulat évének" eljövételével – a magyar szellemi életet érte. A politika feledésre ítélt mindent, ami megkérdőjelezheti egyeduralmát, és ha eszünkbe idézzük a régi mondást, miszerint: *"A filozófusok az állam halálszellemei."* -megerthetjük a századfordulón szárbaszökkent magyar filozófia sorsát. A manipulált feledést. Határ Győző szavai híven adják vissza a bekövetkezett állapotot: *"a másképp-gondolkozás főbenjáró bűnében elmarasztalt művek zúzdába kerülnek, a mentett példányok magánosok polcain lappanganak, s jó, ha megússzák a könyvtárak zárt osztályán. A nevek elmosódnak ..."* Miközben az újjáéledő intézményeket szétdobolták és a bölcselőket szélnek eresztették; a "győztes" ideológia pedig szemináriumi szintre süllyesztette a gondolkodást. Elérkezett a marxizmus-leninizmus sztálini válfajának, a "tudszoc"-nak, a "dialmat"-nak és a "szocreal"-nak az ideje.

Hanák mindvégig éles szemmel követte a "Marxiarcheion" (Határ Győző emlékezetes

nyelvöltése!) belső történéseit. Feljegyezte az elmélet összes kacskaringóját az esztétika, etika, szociológia és társadalomonotológia különös zezugaiban. Figyelte Fogarasi, Szigeti és a többiek furcsa bakugrásait, tudósított róluk, s ha kellett részletesen ismertette sajátos nézeteiket. Az egyensúlyos megkülönböztetés elvének megfelelően a csúsztatások és tudatos torzítások (mint Sándor Pál filozófiatörténeti vagy Heller Ágnes szociológiai "szolgálatai") leleplezése mellett időről időre kiemelte a felbukkanó értékeket (Lukács, Nádor György, Márkus és mások gondolatait). Mentette, ami menthető volt. Végezte azt a munkát, amit akkoriban más mint kívülálló nem is végezhetett. Lukács-könyve, a hazai marxizmus összefoglalása: Az elmaradt reneszánsz vagy A nélkülözhetetlen bírálatban egybegyűjtött tanulmányai olyan hiányokat pótolnak, amiket Magyarországon abban az időben nem pótolhattak. Semmiképpen sem, hiszen a hivatalos marxizmus számára a "másképpen marxisták" jelentették a legnagyobb veszélyt. "Ez esetben a barát az igazi ellenség..."

Ahhoz, hogy a fentebb említett kárt mégiscsak felbecsülhessük feltétlenül ismernünk kell a változást megelőző korszak értékeit. Hanak már a magyarországi marxizmusról írt könyvének az elején rövid ismertetőt adott a nem-marxista filozófia hazai hagyományaiból, melyek kívül rekedtek a "haladó hagyományok" mentőcsónakján és feledésre ítéltettek. Ez a néhány lap már sejtette a mentés későbbi nagy munkálatát, 1981-ben jelent meg Az elfelejtett reneszánsz, amelyben a század első felének magyar filozófiai gondolkodását mutatta be. Könyve a tárgyilagos hangnemének és higgadt értékelésének ellentmondva: kiáltó vádirat. A gondolatok teremtő sokszínűsége, a kor európai hullámhosszára hangolt elmék, a bölcseleti kiadványok, cikkek, tanulmányok, könyvek, tankönyvek!/ özőne, a társaságok és folyóiratok, a viták olyan életet jeleznek, amelyet mi: a parancsuralmi dogmák, később az ideológiai közöny nebulói nemigen ismerhetünk.

A különböző irányzatokat, diszciplinákat és bölcseleti kezdeményezéseket híven ismertető könyv jelentőségét növeli az, hogy egy hazánkban krónikus önbizalomhiányban szenvedő kultúrterület értékeire irányítja a figyelmet. Böhm Károly, Pauler Ákos, Brandenstein Béla rendszeralkotó törekvései, Palágyi Menyhért és Posch Jenő térre és időre vonatkozó elméletei vagy Szilasi Vilmos fenomenológiai vizsgálatai zárójelbe teszik a gyakran ismételt kijelentést: *"Nincs számottevő bölcseleti múltunk"*. Ezenfelül ezt a területet is bekapcsolják a két háború által megtört, majd a "fordulattal" kényszerűen elfeledett szellemi reneszánsz áramába, amelyet csak most kezdünk újra felfedezni.

A szerző az elfelejtett reneszánsz rekonstruálása után sem hagyta abba a magyar gondolkodás múltbeli értékeinek mentését, ezt jelzik a tanulmányok, melyeket például Szemere Samuról, gr. Révay Józsefről vagy Hamvas Béláról (ez utóbbit 1984-ben, a hazai Hamvas-élesztést megelőzve) írt.

Az ideológiakritika és a filozófiatörténet keretébe tartozó műveken túlnyúlva a hanáki munkásság további témaköröket is érint. Ezek közé tartozik a nemzetiség-kisebbség kérdésköre és az irodalom. Magától értetődik, hogy ezeknél sem tagadja meg kritikai beállítottságát, s ezeken a területeken is kritikusként működik (a háttérben természetesen megmarad a bölcseleti muníció is). Helyzetéből fakadóan érzékenységgel reagál a kisebbségben élő magyarok szellemi viszonyaira. Egyformán érdekli az erdélyi kultúra és filozófia, vajdasági magyar művelődés és irodalom vagy a szlovákiai magyar gondolkodás sorsa. Folyamatosan figyelemmel kíséri az e tájakról érkező híradásokat. Rendszeresen ismerteti a keleti országokból származó magyar nyelvű irodalmi és tudományos műveket. Hasonlóan érzékeny a nyugati magyar szellem mozgására is. Megbízható "őrző". Nem marad észrevétlen előtte semmilyen nyugati magyar alkotás, legyen az vers, próza, filozófia vagy bármi. Ez a tevékenysége, éppen mert a diaszpóra szellemi közvéleményét bővíti: rettentően fontos. Visszajelzés, kritikai visszhang nélkül még reménytelenebb helyzetbe kerülnének az alkotók. (Ma már, a hazai nyitással változni látszik ez is.)

A nemzetiség-kisebbség gondolatkörét érintő tanulmányait és kritikáit az *Új Látóhatár*, az

Irodalmi Újság, a *Magyar Műhely* és a *Bécsi Napló* lapjain kívül megtalálhatjuk A nélkülözhetetlen bírálat című gyűjteményes kötetében is. Önálló könyvet szentelt ezenkívül a jugoszláviai magyar irodalomnak: *Irányzatok a jugoszláviai magyar irodalomban* címmel (Zürich, 1983.). Végül, de nem utolsósorban meg kell említenünk még egy általa érintett témakört, melyet ő maga az "írók filozófiája" címszó alá sorol.

Abból a kiindulópontból, hogy a filozófia elsősorban módszer, az is következik, hogy jogosult és hasznos dolog lehet az irodalom területén alkalmazni a bölcselet szempontjait és eszközrendszerét. Az is kimutatható, "hogy sokszor az írók is többé kevésbé jól körülhatárolható filozófiát képviselnek". Végülis, amit egy ilyen vizsgálat felmutathat: "a filozófiai hátsógondolatok" megjelenése az irodalomban. Minden bizonnyal belátható, hogy az effajta tájékozódással mindkét fél, az irodalom és a filozófia is csak nyerhet. Tágulhat saját horizontjuk és enyhülhet a kettejük között meglévő távolság. Ez utóbbi nálunk hagyományosan nagy, az írók igyekeznek iróniával palástolni bölcseleti hajlamukat, a filozófusok pedig irtóznak elméleteik irodalmi közegbe helyezésétől, a közérthető, gördülékeny fogalmazástól.

Evvel a termékeny szemponttal közeledett Hanák többek között Füst Milán, Németh László, Szenkuthy Miklós irodalmi műveihez (*A filozófia: kritika* című kötetének befejező részében találhatjuk ezeket az írásokat), de bizonyos mértékig ebbe a sorba tartoznak azok a tanulmányai is, amelyekben a jelenkor egyik legtermékenyebb és legeredetibb magyar gondolkodójának és írójának, Határ Győzőnek a teljesítményeit értékeli.

Összegzés

Most, amikor lassan már körvonalazódni látszanak az önálló és szabad gondolkodás hazai feltételei, különösen hasznosnak látszik támpontokat keresni egyéni gondolkodásmódunk kialakításához. Feltétlenül ilyen támpontot, a független és szabad vizsgálódás egyfajta típusát láthatjuk abban a gondolkodásbeli irányban, melyet Hanák Tibor műveiből kiolvashatunk. Olyan gondolkodásmód ez, ami sokáig elképzelhetetlen volt körünkben, hiszen leglényegesebb eleme a szellemi függetlenség. Független, nincsenek fétisei és tabui, nem léteznek feltétlenül követendő axiómái, nem akar semmilyen érdeket elméleti köntösbe öltöztetni. Ez a gondolkodásmód a lehető legtávolabb esik a dogmáktól, a meggyőződésektől és hitektől. Egyáltalán nem rémül meg a végső válasz hiányától a bizonytalanságot természetes közegének tekinthetjük. Lemond a megtalált saját elméletből fakadó önbizalomról. Növekedni vágyó hiteit, megmerevedni készülő ítéleteit az önismeret kiterjesztésével háttérbe szorítja.

Ez a gondolkodásmód bölcseleti megalapozottságú, éppen a filozófia 20. századi állapotának végiggondolásából született. A filozófia mai feladatát a módszeres önbírálatban találja meg. Az általa kínált megoldások szüntelen felülvizsgálatában és ellenőrzésében. Az elméletbe ágyazott akarat leleplezésében. De éppen így a felejtésre ítélt értékek felkutatását, a rájuk irányuló figyelem ébrentartását is feladatának tartja. E kritikai látásmód évezredes gyökerekből táplálkozik, de a közvetlen elődökét Hanáknál a neopozitivisták és az egzisztencialisták jelentik. Wittgenstein (aki talán besorolhatatlan a mereven leírt irányok bármelyikébe is), Jaspers, Heidegger. Fontos gondolatok kerültek Hanák tárházába az ideológiákat és világnézeteket bíráló elméletekből is.

Írásainak stílusára az egzisztencialista gondolkodók és az életfilozófia képviselői voltak a legnagyobb hatással. Így a megfogalmazásai a magyar nyelvű gondolati prózában szokatlan intenzitásúak.

"Hanák Tibor írói személyiségének három fő összetevője: a szenvedély, a szerénység és az önfegyelem. Szenvedélyes debatter és éppen mert olyannyira tartania kell tőle, hogy szenvedélye tovasodorja – legalább akkora önfegyelemmel szorítja vissza mondandóit a mértéktartó racionális kifejezés gátjai mögé. A legkevésbé narcisztikus gondolkozó, akit ismerek" – írja róla Határ Győző.

Magyarországon még egyetlen munkája sem jelent meg, de Magyarországon több mint négy évtizedig nélkülözhető volt mindenfajta bírálata. Ma már kezdjük felfedezni a kétely és a kritika előnyeit. Már megfogalmazódik a bírálat nélkülözhetetlensége. Ne feledkezzünk meg a nélkülözhetetlen bírálókról sem! Közülük az egyik Hanák Tibor.

SUMMARY

Zoltán Szabó: The indispensable critic. (The intellectual portrait of Tibor Hanák)

Tibor Hanák was born in 1929 in Kalocsa. He emigrated when he was twenty, attended the university in Vienna and Innsbruck, and took a job as a high school teacher in Austria. From the fifties, he started to constantly publicize articles in the Hungarian and foreign language press of the West. He appears as a philosophic writer at the end of the fifties.

Tibor Hanák belongs in the group of those Hungarian living in the West, who, even while adapting to the new surroundings, kept their Hungarian nationality, and did not choose complete assimilation. This results in the undertaking of their role: holding together the emigrant Hungarians, and trying to represent universal Hungarian values. The undertaking of this role had a major effect on the course of their lives. Their main mission - the aforementioned service - can hardly coincide with their everyday profession, thus they live a special double-life. They become a sort of "islanders" among the alien surroundings, with all the pros and contras of this status. From these islands however, roads lead to the continent. On one of these walks Tibor Hanák, the Hungarian publicist, teacher, correspondent and philosopher in Vienna.